MISCELLANEA

ENKELE BESCHOUWINGEN ROND DE HOUDING VAN DE BELGISCHE INDUSTRIELEN TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

BELGIAN BUSINESS IN THE NAZI NEW ORDER (1)

door

Etienne VERHOEYEN

Licentiaat moraalwetenschap R.U.G.

Wetenschappelijk medewerker aan het BRT-projekt
"De kollaboratie in België"

In 1974 besloot de jonge Amerikaanse historicus John Gillingham een eerste verkenning naar het gedrag van de Belgische industrie tijdens WO II met de ietwat paradoksale vaststelling : indien de "politique de production" die door de Belgische industriëlen gevoerd werd ertoe heeft bijgedragen België een streng bezettingsbestuur als het Rijkskommissariaat in Nederland te besparen, dan was het niet omdat de industrie efficiënt weerstand heeft geboden, maar omdat ze efficiënt gekollaboreerd heeft (2).

Dit artikel deed heel wat stof opwaaien. Sinds de rumoerige jaren na de bevrijding was de ekonomische kollaboratie enigszins

(1) Dit is de titel van het recente werk van John GILLINGHAM, in 1977 te Gent verschenen bij de Jan Dhondt-Stichting (Blandijnberg 2).
(2) J. GILLINGHAM, "The Baron de Launoit : a case-study in the 'politics of production' of Belgian industry during Nazi Occupation", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1974, pp. 1-55.

vergeten geraakt, en dachten de meeste Belgen bij het horen van de term kollaboratie in de eerste plaats aan de politieke kollaboratie (Rex, VNV, etc.). Gillinghams 'stem uit Amerika' werd niet overal op even gunstige reakties onthaald. Velen waren van oordeel dat zijn besluit een ontluistering was van een sinds de bevrijding geluide klok : de meerderheid van de Belgische industriëlen heeft niet echt gekollaboreerd met de bezetter; zij volgden integendeel een "politique du moindre mal". Slechts enkele profiteurs zouden van de bezetting gebruik hebben gemaakt om zich te verrijken. Overigens, zegt men dan, bekijk de cijfers : van de 52.398 dossiers die door het Krijgsauditoriaat m.b.t. Belgische bedrijven werden aangelegd, leidden er slechts 1.511 tot gerechtelijke vervolging. Zeer vele instrukties eindigden op een "non lieu".

Anderen zagen in Gillinghams konklusie de bevestiging van wat ze reeds lang dachten : de Belgische industrie heeft in ernstige mate gekollaboreerd.

Beide standpunten zijn veel te weinig genuanceerd, omdat ze uitgaan van een foutief uitgangspunt : zij isoleren het gedrag van de Belgische industriëlen in oorlogstijd uit zijn historische kontekst. Overigens lijkt Gillinghams konklusie zelf mij te ongenuanceerd. Als parafrase van zijn stelling zou ik willen poneren, dat het gedrag van de Belgische industriëlen er *o.m.* heeft toe bijgedragen België een strenger bezettingsbestuur te besparen *en* een snelle ekonomische relance na de oorlog mogelijk te maken, omdat zij tegelijk op bepaalde niveaus efficiënt hebben "gekollaboreerd" en op andere niveaus efficiënt weerstand hebben geboden, waarbij dit verzet niet zozeer van ideologische aard was, maar veeleer steunde op de wil de Belgische ekonomie zoveel mogelijk in Belgische handen te houden.

Het is niet mijn bedoeling het ganse werk van Gillingham uitvoerig samen te vatten. Zeer schematisch komt Gillinghams besluit hierop neer :

Wanneer de Belgische industriëlen tijdens WO II de ekonomische aktiviteit hervatten, was het niet in de eerste plaats om sociale bekommernissen (voedselbevoorrading, beletten van deportatie van Belgische arbeidskrachten), maar veeleer omdat ze zich in de ekonomische nieuwe orde niet zo onprettig voelden. De krisisvrije geleide Duitse ekonomie leek hun een uitkomst voor de sociale woelingen die de ekonomische krisis van de dertiger jaren had meegebracht. Zij bood bovendien staatsgaranties, die in het ekonomisch

liberalisme afwezig waren. Een aktieve aanwezigheidspolitiek zou tevens voorkomen dat de Belgische ekonomie al te zeer in Duitse handen geraakte. Het besluit tot de hervatting van de industriële aktiviteit stond reeds vóór de Belgische kapitulatie (28 mei 1940) vast. Voor de "morele begeleiding" van het land zou, in opdracht van de Belgische regering die in tegenstelling tot de koning het land verliet, het zg. "Comité Galopin" zorgen, waarvan de samenstelling eveneens door de regering werd gesuggereerd. Het was ook reeds vóór de kapitulatie geweten, dat België geen voedsel zou kunnen betrekken uit de Verenigde Staten, zoals tijdens de eerste wereldoorlog het geval was geweest. Hieruit leidde het Comité af, dat België voor zijn voedselbevoorrading hoofdzakelijk op Duitsland aangewezen was, en dat in ruil voor deze levensmiddelen industriële goederen aan Duitsland zouden moeten geleverd worden. Reeds in 1941 was gebleken dat Duitsland de Belgische leverigen niet vergoedde met voedselleveringen van dezelfde waarde. Niettemin bleef de "Galopin-doktrine" die door het Comité was uitgewerkt van kracht...

Tot hier een zeer schematische samenvatting van Gillinghams konklusies wat de Belgische zijde van de oorlogsekonomie betreft. Een aantal hoofdstukken zijn ook gewijd aan de organisatie van de Duitse ekonomie onder het Nazi-regime.

Wat de Galopin-doktrine betreft brengt Gillingham geen nieuwe gegevens. Het baanbrekende werk van J. Gérard-Libois en J. Gotovitch is in dit opzicht nog steeds onovertroffen (3). Dit is nog geen kritiek op Gillingham. Zijn werk is echter wel op andere punten voor kritiek vatbaar. Er zijn vooreerst enkele detailfouten :

- in tegenstelling tot wat Gillingham beweert (p. 68) was de sekretaris-generaal van Landbouw en Bevoorrading Emiel De Winter geen VNV-er, en was hij ook niet door het Duitse Militair Bestuur benoemd. De Winter was kort vóór de oorlog sekretaris-generaal van Landbouw geworden, en nam na zijn terugkeer enkel opnieuw zijn ambt waar met de toestemming van het Militair Bestuur, dat hem ook nog het departement Bevoorrading toevertrouwde. De rol die E. De Winter als sekretaris-generaal speelde wordt overigens omstre-

(3) *L'An Quarante. La Belgique occupée*, Bruxelles, CRISP, 1972.

den. Volgens de enen diende hij volkomen de Duitse doeleinden (4), volgens de anderen, doorgaans Vlamingen, waaronder verzetslieden, voerde hij een politiek die weldoend was voor de Belgische bevolking (5). Ik wil hierover echter niet uitweiden.

- op enkele plaatsen beweert Gillingham ten onrechte dat het Militair Bestuur op zijn post bleef tot aan de bevrijding, terwijl het in werkelijkheid in juli 1944 door een Duits Burgerlijk Bestuur werd afgelost, nadat Leopold III naar Duitsland was weggevoerd.
- Gillingham schrijft een aantal persoonsnamen verkeerd : zo spelt hij "Scheyvens" (p. 179) i.p.v. Scheyven, en schrijft hij "A. De Wigny" i.p.v. Pierre Wigny (p. 27).

Een ernstiger tekortkoming lijkt mij het feit dat de titel van het werk niet helemaal de lading dekt : voor een zo ambitieuze stelling als deze van Gillingham is meer feitenmateriaal nodig dan hij gebruikt. Men krijgt hier en daar de indruk dat hij op aprioristische wijze tewerk gaat. Terecht legt hij de nadruk op de kontinuïteit van de strukturen, maar hij doet dat in vele gevallen zonder konkreet aan te tonen waarin deze kontinuïteit precies bestaat. De enkele aanduidingen die hij terzake geeft zijn m.i. te fragmentarisch om zijn konklusies in dit verband helemaal te staven, terwijl ze als werkhypothesen wel bruikbaar zijn.

Op enkele punten wil ik grondiger ingaan, omdat Gillingham ze ofwel totaal verwaarloost, ofwel er oppervlakkig over heen gaat. Achtereenvolgens zal ik in het vervolg van deze bijdrage de volgende punten behandelen :

1) de kontakten tussen het "Comité Galopin" of vertegenwoordigers ervan met de Belgische regering te Londen of vertegenwoordigers ervan;
2) de perikelen rond de Nationale Bank en de Emissiebank;
3) de kontinuïteit van de strukturen;
4) de ekonomische kollaboratie en de repressie.

(4) Voor een strenge veroordeling van de door De Winter gevolgde politiek, zie o.m. F. BAUDHUIN, *L'économie belge sous l'occupation*, Bruxelles, 1945.
(5) De verdediging van De Winter werd, precies naar aanleiding van het verschijnen van Gillinghams boek, door Manu Ruys opgenomen in *De Standaard* van 20.12.1977.

Door op deze punten uitvoeriger in te gaan hoop ik enkele leemten in het werk van Gillingham gedeeltelijk op te vullen, en vooral ertoe bij te dragen de eenzijdigheid waaronder zijn werk op bepaalde punten ongetwijfeld lijdt af te ronden. Deze eenzijdigheid is m.i. het gevolg van een oppervlakkig gebruik van vele bronnen, die nochtans vaak de informatie bevatten die een genuanceerder benadering had toegelaten.

1. DE KONTAKTEN TUSSEN DE BELGISCHE REGERING TE LONDEN EN HET "COMITE GALOPIN"

Na de bevrijding heeft de uit Londen teruggekeerde regering Pierlot-Spaak elk kontakt tussen de Belgische regering te Londen, of leden ervan, en het "Comité Galopin" geloochend : "Personne de Belgique ne le (de regering) consulta sur la politique du travail à suivre sous l'occupation, aucun contact ne fut établi avec lui à cet égard. (...) De Londres, avec discrétion, les ministres donnèrent quelques indications générales sur cette question" (6). De 11de juni 1946 zegde Spaak, minister van Buitenlandse Zaken bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog en als dusdanig uit Londen teruggekeerd, het nog duidelijker in de Kamer : "J'affirme que jamais durant ces quatre ans, ce prétendu comité qui aurait été chargé de fixer en détail la question du travail au pays ne s'est adressé au gouvernement. Nous avons de Londres, à plusieurs reprises, envoyé des instructions sur cette matière de la mise au travail du pays et je puis affirmer que ces instructions sont arrivées à bon port" (7). Indien deze verklaringen juist zouden zijn, zou dit betekenen, dat het "Comité Galopin" volkomen op eigen houtje heeft gehandeld, ten hoogste misschien enkele vage aanduidingen heeft ontvangen (Spaak zegt immers niet dat de "instrukties" vanuit Londen voor het "Comité" bedoeld waren), en nooit het advies van de Belgische regering heeft gevraagd. De regering heeft van haar kant wel haar plicht gedaan, zo zou men deze redenering kunnen voortzetten, door instrukties te sturen die hun bestemming bereikt hebben. Men begrijpt wat dit impliceert : met de ekonomische kollaboratie, zelfs gesteund op de Galopin-doktrine, had de regering hoegenaamd geen uitstaans. Zoals Spaak en Pierlot

(6) Regeringsmededeling, pers van 23.11.1944.
(7) *Le Soir*, 12.6.1946.

het voorstelden was er enkel éénrichtingsverkeer geweest : instrukties vanuit Londen, stilte vanuit Brussel.

De feiten zijn m,i. anders. Om dit te verduidelijken moet ik verwijzen naar :

- het onderhoud van 15 mei 1940 tussen Spaak (Buitenlandse Zaken) en Gutt (Financiën) enerzijds, en de bankiers Galopin (Société Générale), Gérard (Bank van Brussel) en Collin (Kredietbank) anderzijds;
- de zg. "dokumenten van Lissabon";
- het eindrapport van het "Comité Galopin", dat in oktober 1944 aan de regering werd overhandigd.

- het onderhoud van 15 mei 1940 en het eindrapport van het "Comité Galopin"

Details hierover werden reeds gepubliceerd in *L'An 40*. Hier interesseert mij enkel de vraag : werd er tijdens dit onderhoud ook over de hervatting van de ekonomische aktiviteit gesproken ? Met volstrekte zekerheid is dit niet te achterhalen, vermits er geen protokol van het onderhoud bestaat, of althans niet beschikbaar is. Vrijwel alle versies over het gesprek dateren van na de oorlog. Enkel een nota van Gérard dateert van de 30ste juni 1940, maar ook deze nota werd slechts na de oorlog bekend gemaakt. Alle deelnemers aan het onderhoud zijn het erover eens, dat de regering de bankiers de opdracht gaf de wedden van de staatsambtenaren voort uit te betalen. Zij moesten ook de "morele gids" van het land zijn, en tenminste volgens Collin zou Spaak in de dramatische omstandigheden van het ogenblik zelfs gezegd hebben : "Messieurs, nous vous confions la Belgique". Dat kan zowat alles betekenen, o.m. wat er waarschijnlijk moet onder verstaan worden : zorgt ervoor dat de Belgische ekonomie en financiën "verstandig" beheerd worden. Dit uiteraard in de veronderstelling dat Spaak deze woorden werkelijk heeft uitgesproken. In zijn tussenkomst in de Kamer van 11 juni 1946 verklaarde Spaak echter dat de ministers zouden gezegd hebben : "Nous avons confiance en vous" — een uitspraak die alles en niets kon betekenen.

Met enige verbazing leest men echter in het eindrapport van het "Comité Galopin" (waarin Galopin, vermoord in 1944, als gouverneur van de Société Générale door G. Blaise was opgevolgd), dat de

ministers een groep mensen wilden achterlaten "pour servir de guide moral au pays occupé. *Ils les (de bankiers) chargeaient* de donner à la population une orientation, des conseils, et *de continuer à maintenir le pays au travail dans la mesure qui leur paraîtrait nécessaire sous l'occupation*" (8). Nog merkwaardiger is het feit, dat de regering in haar persmededeling van november, dus opgesteld nadat zij het eindrapport in oktober 1944 ontvangen had, geen tegenspraak scheen te zien tussen de inhoud van dit rapport en haar eigen verklaringen. Het "Comité Galopin" schreef immers in oktober 1944, dat de hervatting van de ekonomische aktiviteit wel degelijk was ter sprake gekomen, en dat de regering terzake richtlijnen had gegeven, terwijl de regering in november 1944 stelde : "La question du maintien du pays au travail sous l'occupation ne fut pas abordée et (...) par conséquent, aucune règle relative à cette question ne fut arrêtée ni même discutée". Zij verwees in haar persmededeling nochtans uitdrukkelijk naar het eindrapport Blaise-Gérard-Collin, eraan toevoegend : "(le rapport) n'est pas de nature à modifier les principes arrêtés par le gouvernement et exposés en tête du présent communiqué"... Overigens zal Spaak de 11de juni 1946 deze regeringsmededeling zelf tegenspreken, vanneer hij verklaart, dat de versie van de regering boven deze van het Comité moet verkozen worden. Intussen was er echter één en ander gebeurd : het eindrapport Blaise-Gérard-Collin was bekend geraakt, en er was vooral de uitspraak geweest van het Krijgshof in de zaak van de kleermakers van Binche. Deze beruchte ekonomische kollaborateurs kregen verlichting van straffen, omdat het Krijgshof van oordeel was, dat zij zich te goeder trouw steunden op de richtlijnen van de regering inzake de werkhervatting. Het Krijgshof verklaarde voorts formeel "que des documents versés aux débats, il résulte que la politique du travail en pays occupé fut envisagé par le gouvernement, le 15 mai 1940, lors de son départ de Bruxelles, *en dépit de l'affirmation du contraire*" (9).

Een dokument van kapitaal belang is in deze kontekst de nota die Max-Léo Gérard, één van de drie bankiers, de 30ste juni 1940 over het onderhoud van de 15de mei zou hebben opgesteld. Ik zeg "zou hebben opgesteld", omdat men met dokumenten die na de oor-

(8) "Rapport à MM. Spaak et Gutt", in : R. BILLIARD, *La contrainte économique sous l'occupation*, 1946, pp. 4-23.
(9) Geciteerd in *Le Soir*, 12.6.1946.

log opdoken nooit voorzichtig genoeg kan zijn. Laten wij echter, tot bewijs van het tegendeel, aannemen dat Gérard deze nota op voormelde datum opstelde. Hij vatte hierin het bewuste onderhoud als volgt samen : "La population devait pouvoir recevoir de ces hommes les inspirations nécessaires tandis qu'eux-mêmes cautionneraient ce qui en matière de travail notamment, aurait paru indispensable sous l'occupation allemande" (10). Duidelijker kan het niet : er werd wel degelijk over de werkhervatting gesproken, en wat meer is, de 'leden' van het "Comité" zouden zich borg stellen voor de mate waarin de ekonomische aktiviteit werd hervat. Volgens Gérard was Galopin het volledig eens met de inhoud van de nota, die samen met het eindrapport Blaise-Gérard-Collin de 13de oktober 1944 aan de regering werd overhandigd.

Laten wij de zaken resumeren : aanvankelijk werd het meningsverschil tussen de regering en de industriëlen stil gehouden, maar toen de regering zich in het nauw gedreven voelde nam zij openlijk stelling tegen de versie van de industriëlen en bankiers over het onderhoud van de 15de mei 1940. Wie moet men nu geloven ? Het is evident, dat de industriëlen er gedurende de repressie alle belang bij hadden zich door de regering 'gedekt' te weten, terwijl de regering er op haar beurt alle belang bij had te ontkennen dat er de 15de mei 1940 zelfs maar over de "politique du travail" zou gesproken zijn. Spaak zelf verklaarde de 11de juni 1946 in de Kamer ronduit dat de regering gelijk en het Krijgshof ongelijk had : het is toch ondenkbaar, zo betoogde Spaak, dat wij aan enkele personen de zorg zouden toevertrouwd hebben over de interpretatie van artikel 115 van het Strafwetboek. "Posez ainsi le problème, et c'est comme cela qu'il doit être posé, et vous conviendrez que ce mandat spécial n'a pas pu être donné, parce que les membres du gouvernement n'avaient pas pu prévoir dans quelles conditions particulières la politique du travail allait se poser". Misschien is het inderdaad ondenkbaar dat een *zo precies mandaat* aan de drie bankiers werd gegeven, maar dat is ook niet wat Blaise-Gérard-Collin in oktober 1944 stelden : volgens hen ging het onderhoud over algemene richtlijnen. Men zou ook nog kunnen aanvoeren, dat de regering in volle paniektoestand van de nakende vlucht, de tijd niet had om dergelijke richtlijnen uit te werken. Afgezien van het feit, dat dit een loutere veronderstelling is, moet

(10) Tekst van de nota in *Le Soir*, 10.1.1947.

men toch vaststellen, dat zij wèl de tijd had gevonden om de drie bankiers bij zich te roepen en hun ten minste over de uitbetaling van de wedden van de staatsambtenaren precieze richtlijnen te geven. Anderzijds kan men zich afvragen waarom Blaise (als opvolger van Galopin), Max-Léo Gérard en Fernand Collin reeds in oktober 1944, dus vrijwel onmiddellijk nadat de regering uit Londen was teruggekeerd, precies aan Spaak en Gutt hun eindverslag overhandigen. Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen, dat de "audiëntie" van de 13de oktober 1944, waarover Gérard het heeft, niets anders was dan een ontmoeting van gemandateerden met hun opdrachtgevers, aan wie zij verslag uitbrachten over de wijze waarop ze zich van hun opdracht gekweten hadden. Het is hoe dan ook een indruk, maar het is daarnaast een feit, dat de 'leden' van het "Comité Galopin" richtlijnen aan industriëlen gaven (11), en dat een reeks industriëlen pas tot werkhervatting besloten nadat zij Galopin hadden geraadpleegd (12). Volledigheidshalve wil ik hieraan toevoegen, dat ook het Sekretariaat van de koning na de oorlog van oordeel was, dat de regering de 15de mei 1940 aan het "Comité Galopin" een werkelijk mandaat inzake de hervatting van de industriële aktiviteit had gegeven. Dit blijkt althans uit een dokument, gedateerd op 21 september 1944, dat in de *Recueil de documents* werd afgedrukt onder de titel : "Directives relatives à la vie économique, données par M. Galopin en juin-juillet 1940, *d'après le mandat qui lui en avait été donné par le gouvernement*" (13). De korte tekst vermeldt de klassieke punten van de Galopin-doktrine, inklusief de ondernemerssolidariteit. Wegens de slordige werkwijze van het sekretariaat van de koning (Jacques Pirenne) komt men helaas niets te weten over de oorsprong van deze tekst. Vermits hij gedateerd is op 21 september 1944 kan hij niet van Galopin zelf zijn (deze werd immers in februari 1944 vermoord). De

(11) "Nous avons été fréquemment consultés par des personnes qui voulaient savoir ce qu'elles devaient faire. Je puis être très affirmatif à ce sujet" (Verklaring Max-Léo Gérard op het proces Romsee, *Libre Belgique*, 14.4.1948).
(12) Zie o.m. *La politique du travail suivie par M. Léon Bekaert*, 28.2.1846, NAVORSINGS- EN STUDIECENTRUM VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG (NCWO II), *Papiers l'An 40*, nr. 26. Zie ook, voor de werkhervatting in de textielindustrie in de streek van Verviers, R. BILLIARD, *op.cit.*
(13) *Recueil de documents établi par le secrétariat du Roi concernant la période 1936-1950*, Bruxelles, s.d., p. 333.

vraag rijst wie er dan wel de auteur van is (Max-Léo Gérard ?). Aangenomen dat het geen apokriefe tekst betreft, lijkt het een belangrijk dokument. Het is echter duidelijk waarom Pirenne hem in de *Recueil* heeft opgenomen : de sekretaris van de koning nam immers niet alleen ongeveer alles op wat de koning kon ten goede komen, maar hij publiceerde ook een hele reeks teksten waardoor de regering van 1940 in diskrediet kon worden gebracht.

Het is niettemin een feit, dat Galopin in juni 1940 door Leopold III werd ontvangen, en dat Leopold regelmatig de werknota's van Galopin werden bezorgd (14). Een niet onbelangrijk feit is ook, dat zowel Galopin als Max-Léo Gérard betrokken waren bij de voorbereiding van de herderlijke brief van de kardinaal van de 2de juni 1940, waarin hij de kapitulatie goedkeurde (15).

Begin juni 1940 had de koning Paul Tschoffen erop gewezen dat zijn boodschap aan de bevolking van de 28ste mei 1940 niet als een aansporing tot ekonomische kollaboratie mocht worden beschouwd. De vraag of en in hoeverre Leopold achter de Galopindoktrine stond is tot op heden niet te beantwoorden. Het voorstel van Leopold aan Hitler te Berchtesgaden (19 november 1940) om in België een Ekonomische Raad op te richten onder leiding van Leon Bekaert (lid van het "Comité Galopin") zou erop kunnen wijzen dat de koning de hervatting van de industriële aktiviteit als een 'wijze' maatregel beschouwde.

- De 'dokumenten van Lissabon'

Enkele maanden nadat Spaak in de Kamer had verklaard, dat het "Comité Galopin" zich nooit tot de Belgische regering te Londen had gewend, verschenen in de franstalige pers een reeks brieven waaruit onweerlegbaar het tegendeel bleek (16). Het gaat om enkele brieven die in februari 1941 door Gutt en Spaak via de Belgische ambassade te Lissabon werden gericht aan Félicien Cattier, die er de Union Minière (groep van de Société Générale) vertegenwoordigde. De rol

(14) J. GOTOVITCH & J. GERARD-LIBOIS, *op.cit.*, p. 206.
(15) Brief van P. Veldekens, stafhouder bij het Hof van Verbreking, aan L. Braffort, stafhouder bij het Beroepshof, 31 mei 1940. Persoonlijk archief van de auteur.
(16) *La Libre Belgique*, 15.12.1946. Ook in *Recueil de documents...*, pp. 136-143.

die Lissabon in de Belgische oorlogsgeschiedenis gespeeld heeft kan moeilijk onderschat worden.

De eerste brief (van Gutt) dateert van de 18de februari 1941. Uit deze brief blijkt, dat Cattier zich reeds in de herfst van 1940 tot Gutt had gewend en (in Gutts woorden) "une idée d'ensemble de l'état d'esprit en Belgique" had gegeven. Deze brief, een eerste kontaktname, bevat nog geen ekonomische overwegingen, maar eindigt betekenisvol met : "Toutes mes amitiés à Galopin et à nos autres amis". De tweede brief (22 februari 1941) van Gutt aan Cattier, had een telegram van laatstgenoemde gekruist, waarin Cattier aankondigde dat hij Gutt bepaalde dokumenten stuurde, waaronder "le rapport de Galopin" (*dixit* Gutt). Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om de eerste werknota van Galopin, die hij in juli 1940 onder de titel *Devons-nous reprendre la production industrielle en Belgique; dans quelle mesure ?* (17) opstelde. Zelfs nog vóór Gutt het rapport van Galopin ontvangen had, wilde hij aan Cattier zijn standpunt over de hervatting van de industriële aktiviteit uiteenzetten. Om te beginnen deelde Gutt mede, dat hij op een vergadering met Belgische parlementairen te Londen had vastgesteld, dat deze parlementairen "avec leur manie de prendre pour base de raisonnement le contrepied du bon sens et des réalités" zich erg bezorgd maakten over de "ekonomische besprekingen met Berlijn" (18). Gutt formuleerde dan een elementaire redenering, die wonderwel overeenstemt met deze die aan de Galopin-doktrine ten grondslag ligt : "Je leur ai dit très nettement que quand on avait faim, il fallait manger; que pour manger, il fallait acheter de la nourriture; que quand on n'en avait pas assez à l'intérieur, il fallait en acheter à l'extérieur; que pour l'acheter à l'extérieur, il fallait des devises; que pour avoir des devises, il fallait vendre à l'extérieur". Het kwam er uiteraard op aan, aldus Gutt, de Duitse oorlogsekonomie zo weinig mogelijk te steunen, maar hij voegde er onmiddellijk aan toe, dat de regering wel wist, dat in een moderne oorlogsvoering vrijwel alle goederen oorlogsmateriaal zijn of als dusdanig kunnen beschouwd worden. Men stelt dus vast, dat Gutt tegenover een vertegenwoordiger van de Union Minière, die met Ga-

(17) NCWO II, *Papiers l'An 40*, nr. 25.
(18) Vermoedelijk bedoelde Gutt hiermee de reis die Belgische industriëlen in januari 1941 naar Duitsland maakten ten einde bij de Duitse autoriteiten aan te dringen op voedselleveringen, die volgens de Galopin-doktrine als tegengewicht moesten dienen voor de Belgische leveringen aan Duitsland.

lopin in kontakt stond, in feite de Galopin-doktrine onderschreef, *nog vóór hij het eerste werkrapport van Galopin had ontvangen.* Nog dezelfde dag, 22 februari 1941, stuurde Gutt een vertrouwenspersoon, de inspekteur van de Nationale Bank Hubert Ansiaux, naar Lissabon. In een begeleidende brief gaf Gutt Cattier de verzekering, dat Ansiaux niet alleen het vertrouwen van de regering genoot, maar ook van Georges Janssen, gouverneur van de Nationale Bank en voorzitter van de Emissiebank. Ik kom hierop nog terug.

Ongeveer een zelfde redenering als tegenover Cattier formuleerde Gutt in een brief van de 16de mei 1941 aan Georges Hannecart (groep Paribas), voorzitter van het Cartel des Ciments en van de Union Métallurgique du Hainaut : "Il faut manger; pour manger, il faut acheter; pour acheter, il faut vendre; pour vendre, il faut produire. On voudrait ne produire que du matériel qui ne soit pas de guerre; on ne peut pas, car tout est guerre. Le tout est dans la façon dont on fait cela, et dans les rapports avec les Allemands. Sous ce rapport, j'ai une confiance entière dans mes amis, *vous savez qui je veux dire*, pas dans d'autres" (19). Gutt liet hieraan voorafgaan, dat zijn opinie over de hervatting van de industriële aktiviteit "est faite depuis le début, et je l'ai communiquée longuement à Félicien" (Cattier). Het is hier wellicht de plaats om een woord te zeggen over de rol die Hannecart heeft gespeeld bij het vertrek van de regering naar Londen. Als Kommissaris-generaal voor de Repatriëring van de in Frankrijk verblijvende Belgen was Hannecart door de Belgische regering belast met een geheime zending naar Brussel, die erin bestond aan de koning zijn advies te vragen over wat de regering te doen stond : ontslag nemen, in Frankrijk blijven, of naar Engeland vertrekken. Vóór de 20ste augustus 1940 trad Hannecart te Brussel in kontakt met generaal Tilkens, hoofd van het Militair Huis van de koning. Na een onderhoud met de koning te hebben gehad, maakte Tilkens aan Hannecart de wens van Leopold kenbaar, dat Spaak en Pierlot zich naar Engeland zouden begeven, terwijl de andere ministers in Frankrijk zouden blijven (Gutt was reeds te Londen aangekomen). De wens van de koning moet gezien worden in het licht van alarmerende berichten van de in de Verenigde Staten verblijvende oud-minister Georges Theunis en van de Belgische ambassadeur te Londen graaf Cartier de Marchienne, volgens dewelke de vorming van een Belgische *republikeinse* regering te Londen imminent was, indien de

(19) NCWO II, *Papieren De Launoit.*

officiële Belgische regering er niet spoedig vertegenwoordigers zou hebben. Een zelfde alarmkreet was vanuit Lissabon door de oud-minister van Ekonomische Zaken Richard (die banden had met Sofina) de wereld ingestuurd. Nadat Hannecart de regering, die toen te Vichy verbleef, had ingelicht, kwam hij de 20ste augustus 1940 terug te Brussel met de mededeling "que le gouvernement cessait ses fonctions" (20). Dit zou later niet meer het geval blijken. Alleszins illustreert deze episode de bevoorrechte positie van Hannecart, zodat Gutt in 1941 zeer goed wist tot wie hij zich richtte.

Hiermee is het hoofdstuk kontakten tussen Londen en het "Comité Galopin" nog niet ten einde.

De 1ste april 1941 belegde Galopin een vergadering van een 20-tal leidende juristen, industriëlen, ekonomen en bankiers in de gebouwen van de Société Générale. In de kollaboratiepers (o.m. *Cassandre*) lekte daar één en ander over uit : er zou over het al dan niet voortzetten van de ekonomische samenwerking met de bezetter gesproken zijn, en de stopzetting ervan zou zelfs overwogen zijn. Gealarmeerd interpelleerde het Duitse Militair Bestuur de heer Galopin, die de bezettende overheid geruststelde : hij had de uitgenodigde personaliteiten kunnen overtuigen van de noodzaak de samenwerking voort te zetten. De bezettende overheid bleef echter wantrouwig, en schreef de toenemende terughoudendheid van de Belgische industriëlen toe aan de mededelingen van de Belgische regering te Londen, en vooral aan de invloed van een memorandum dat Spaak in december 1940 aan de nog bestaande Belgische legaties in het buitenland had gestuurd, en waarvan een 100-tal exemplaren tijdens een huiszoeking bij een vertegenwoordiger van de groep van de Société Générale waren ontdekt. Spaak definieerde er de positie van de Belgische regering in het konflikt tussen Duitsland en de geallieerden, en koos zeer duidelijk de zijde van Engeland (21).

Als gevolg van deze vergadering stelde Galopin een tweede werknota op onder de titel *Note relative au comportement de l'industrie belge pendant l'occupation du pays* (30 juni 1941) (22). Deze nota werd eveneens aan de regering bezorgd (via Lissabon ?). Galopin verdedigde er de stelling, dat de industriële produktie moest worden op-

(20) *Recueil de documents...*, Supplément, pp. 193-195.
(21) *Recueil*, pp. 393-398.
(22) NCWO II, *Papiers l'An 40*, nr. 25.

gedreven van 60 tot 80% van het vooroorlogse niveau, niet alleen met het oog op de voedselvoorziening, maar ook om te beletten dat nog meer Belgische arbeiders naar Duitsland zouden gaan werken, en vooral om de ekonomische konkurrentiepositie van België te verdedigen. Om dit doel te bereiken moest elke Duitse bestelling die niet op de levering van wapens of munitie *stricto sensu* neerkwam, worden aanvaard. Door de "état de nécessité" in te roepen kon Galopin aldus de draagwijdte van art. 115 van het SWB in aanzienlijke mate beperken en zichzelf en de industriëlen die hem volgden veilig stellen, of althans denken dat hij zulks deed. Van meet af aan was het echter duidelijk, dat één van de basisprincipes van de Galopin-doktrine nooit gerealiseerd werd. In juli 1940 schreef Galopin : "Comme tous les fabricats servent directement ou indirectement à la guerre, l'industrie devra se borner aux productions les moins directement utiles aux armées et ce, dans la mesure seulement où elles seront nécessaires pour assurer la subsistance de la population. *S'il en était autrement, la justification même de la reprise du travail disparaîtrait*" (Galopin cursiveert zelf). Nu was deze voorwaarde in juni 1941 zeker niet vervuld. Strikt genomen was de rechtvaardiging voor de hervatting van de industriële aktiviteit dus weggevallen. Nochtans bleef de Galopin-doktrine van kracht, en men heeft de indruk dat één van de *werkelijke* motiveringen ervan, nl. het behoud van België's ekonomisch-konkurrentiële positie, in 1941 als nieuwe rechtvaardiging werd ingeroepen.

Nog in 1942 en 1943 werd de Belgische regering te Londen door vooraanstaande Belgen over de ekonomische toestand in België geïnformeerd. Vóór André De Staercke (in 1942), de Auditeur-Generaal Walter Ganshof Van der Meersch (1943) en Paul Tschoffen (1943) naar Londen vertrokken, hadden zij elk afzonderlijk een lang onderhoud met Galopin (23). Om deze figuren ook m.b.t. het vraagstuk van de kontinuïteit van de elites te situeren, kan men vaststellen dat twee van hen gedurende de oorlogsperiode heel wat geschipperd hadden :

- *André De Staercke* was in 1940 sekretaris van het Studiecentrum Lippens, dat plannen voor een staatshervorming in autoritaire zin, "quelle que soit l'issue de la guerre", had uitgewerkt. Te Londen werd hij kabinetschef van eerste-minister Pierlot, en na de bevrijding privé-sekretaris van de Prins-Regent;

(23) *L'An 40*, pp. 172-173.

- *Paul Tschoffen*, oud-minister van Koloniën, was in 1940 'lid" van het Comité Galopin en van het Studiecentrum Lippens, en was in de zomer van 1940 aktief betrokken bij één van de vele voorstellen tot de vorming van een regering onder de bezetting. Hij was tevens juridisch raadgever van het staalbedrijf Ougrée-Marihaye (groep De Launoit) en een vertrouwenspersoon van de koning. Met name begin juni 1940 had hij een gesprek met de koning, waarbij deze hem duidelijk maakte, dat zijn boodschap aan de bevolking van de 28ste mei ("Demain nous nous mettrons au travail avec la ferme volonté de relever la patrie de ses ruines") niet als een aansporing tot ekonomische kollaboratie mocht geïnterpreteerd worden. In 1943 werd hij door sommige katholieke kringen als kandidaat-eersteminister beschouwd (24), en na de bevrijding kwam hij in dienst van de *Civil Affaires* terug in België als geïmproviseerd luitenant-generaal.

Wat Tschoffen betreft doen de beschikbare bronnen een probleem rijzen over de vraag, of hij de regering te Londen wel geïnformeerd heeft over de gesprekken die hij vlak vóór zijn vertrek had gevoerd. Volgens de naoorlogse getuigenis van De Launoit werd Tschoffen belast met de opdracht verslag uit te brengen over de toepassing van de politiek van werkhervatting, en vervulde hij ook deze opdracht onmiddellijk na zijn aankomst te Londen (25). Uit een andere bron (26) verneemt men van De Launoit dat hij Tschoffen einde 1942 met een informatieopdracht over de werking van de Emissiebank en de clearingsovereenkomst belastte. Hierover ondervraagd bleek Tschoffen zich zelfs niet te herinneren, dat hem een dergelijke opdracht was gegeven, waaruit de samenstellers van het rapport afleidden, dat hij de regering dus niet informeerde. De twee getuigenissen van de Launoit wijken enigszins van elkaar af : verslag uitbrengen over de werking van de Emissiebank en van de clearingsovereenkomst kan deel uitmaken van een informatieopdracht over de werkhervatting, maar het is niet hetzelfde.

Tegen het einde van 1941 beschikte de Belgische regering over een kontaktgroep in België, het "Comité Gille", waarnaar hierboven reeds verwezen werd. Galopin werd door de "voorzitter" van dit

(24) P. DELANDSHEERE & A. OOMS, *La Belgique sous les nazis*, Brussel, 1945-1947, deel III, p. 373.
(25) NCWO II, *Papieren De Launoit.*
(26) *La situation et les opérations de la Banque d'Emission à Bruxelles. Rapport du Comité d'Enquête*, Drukk. Nationale Bank, 1946, pp. 49-50.

Comité, Charles De Visscher, einde 1941 van het bestaan ervan op de hoogte gebracht. Ook via De Visscher informeerde Galopin de regering te Londen over de "politique du travail", de werking van de Emissibank en de monetaire situatie. Een reeks instrukties m.b.t. de ekonomische kollaboratie, uitgaande van de regering te Londen, werden via De Visscher aan Galopin overhandigd. Uit voorzichtigheid zou Galopin geoordeeld hebben, dat het beter was zijn kollega's er niet van op de hoogte te brengen (27).

Konkluderend kan men zeggen, dat alles erop wijst dat de Belgische regering zich in toenemende mate ergerde aan de door Galopin gevolgde politiek, waarover ze zonder twijfel geïnformeerd werd. Nog einde 1941 en begin 1942 trad Gutt via Zwitserland in kontakt met vertegenwoordigers van de leidende financiële kringen in België, en richtte waarschuwingen tot hen. Omdat deze kontaktnamen vooral betrekking hadden op de Nationale Bank, zal ik ze daar behandelen. Hier wil ik alleen wijzen op een gesprek dat Albert-Edouard Janssen, voorzitter van de Association Belge des Banques, met graaf de Kerckhove, Belgisch ambassadeur te Lissabon voerde, die hem de boodschap van Gutt in Zwitserland had overhandigd : "Au cours de la conversation qu'il eut avec le comte de Kerchove, M. A.-E. Janssen lui demanda s'il avait l'impression que le gouvernement belge à Londres approuvait les principes appliqués en Belgique en matière économique, industrielle et financière. Le comte de Kerckhove lui répondit que, sauf quelques cas individuels, il n'avait pas entendu de critiques et que notamment en ce qui concerne M. Galopin, gouverneur de la Société Générale, M. Gutt avait dit que "c'était très bien" (28). Ik ben geneigd de verslechtering van de betrekkingen tussen de Belgische regering en de leidende financiële kringen toe te schrijven aan de konflikten die zijn opgerezen naar aanleiding van de Emissiebank en het optreden van de Nationale Bank. Daarom zal ik hierna kort op dit onderwerp ingaan.

Alleszins is het zo, dat de Belgische regering Galopin geen hulde bracht via de Londense radio, nadat hij in februari 1944 was vermoord. Het Duitse Militair Bestuur deed het des te meer : de man die Reeder de "onbetwistbare ekonomische koning van België" noemde, werd uitvoerig geloofd om de diensten die hij aan Duitsland bewezen

(28) *La situation et les opérations de la Banque d'Emission*, p. 46.

had, en omwille van zijn suksesvolle inzet tegen de toenemende weigerachtigheid van de Belgische bankiers en industriëlen t.o.v. de samenwerking met Duitsland. De dood van Galopin, zo besloot het Militair Bestuur, is een verlies voor de Duitse oorlogsekonomie (29). Wellicht is ook dit een overtrokken beeld van de werkelijkheid. Galopin zat werkelijk tussen twee vuren. Indien hij in de zomer van 1941 vooral in een vrede door vergelijk scheen te geloven, kon hij er einde 1941 en zeker begin 1942 niet meer aan twijfelen, dat de Belgische regering ondubbelzinnig op een geallieerde overwinning mikte. In het telegram dat Gutt in april 1942 aan A.-E. Janssen liet overhandigen, schreef hij zeer duidelijk : "*l'Allemagne est battue*, dès maintenant". Nu had Galopin in zijn werknota van juni 1941 gesteld : "En cas de victoire anglaise, les industriels belges auront évidemment à expliquer les raisons de leur attitude. En cas de victoire allemande au contraire, aucun problème de ce genre ne se posera", hiermee impliciet de mening van Reeder bevestigend. Het is niet bekend wanneer deze nota de regering te Londen bereikte, maar alleszins was het telegram van Gutt een ondubbelzinnige waarschuwing.

Wat de kontakten tussen Londen en Galopin betreft ligt de konklusie voor de hand. Het is juist, zoals Spaak in de Kamer stelde, dat "ce prétendu Comité (Galopin)" zich nooit *als dusdanig* tot de Belgische regering heeft gewend, Galopin zelf deed het echter wel, en zelfs over zeer precieze aangelegenheden (zie het hiernavolgende deel over de Nationale Bank). De nota's die Galopin opstelde en naar Londen stuurde waren het resultaat van besprekingen, waarbij niet alleen Collin en Gérard, maar vaak ook ekonomen en juristen betrokken werden, die niet tot het eigenlijke comité behoorden. Overigens blijkt uit de briefwisseling tussen Gutt en Félicien Cattier (als ex-vice-gouverneur van de Société Générale Galopins rechterarm), dat de regering te Londen "Galopin et nos autres amis" wel degelijke vertrouwde, zodat men wat verrast is Spaak in 1946 te horen spreken van "ce *prétendu* Comité". Immers : waren Galopin, Gérard en Collin op 15 mei 1940 door de regering niet gekonvokeerd, en werden Blaise, als Galopins opvolger, Gérard en Collin in oktober 1944 niet opnieuw door Gutt en Spaak gekonvokeerd (30) ?

(29) Aktiviteitenverslag van het Militair Bestuur over februari 1944..
(30) "Le 13 octobre 1944, sur convocation de MM. Gutt et Spaak, MM. Blaise (convoqué en tant que remplaçant de M. Galopin), Gérard et Collin exposèrent ce qui a été fait en vertu de cette mission". Nota van Blaise, Gérard en Collin, 5.1.1945. NCWO II.

2. DE PERIKELEN ROND DE NATIONALE BANK EN DE EMISSIEBANK

Het is niet mijn bedoeling hier de ganse geschiedenis van deze beide financiële instellingen in oorlogstijd te schetsen. Anderen en meer bevoegden dan ik hebben dit reeds in 1946 gedaan (31). Ik wil enkel de aandacht trekken op enkele aspekten van het probleem, die m.i. ten onrechte door Gillingham worden verwaarloosd, en eens te meer een licht werpen op de nuances van de toen genomen beslissingen. De gegevens hiervoor zijn ontleend aan het rapport van de onderzoekskommissie ter zake.

De 15de mei 1940 bekrachtigt de regering reeds vroeger genomen beslissingen, en verzoekt de Nationale Bank "d'assurer ses fonctions monétaires en territoire non occupé, afin de pourvoir aux besoins du Trésor" (p. 7). De zetel van de Nationale Bank zal gevestigd zijn in elke lokaliteit waar de regering zal verblijven; enkel de vicegouverneur van de bank, Goffin, blijft te Brussel, maar zijn bevoegdheden worden opgeheven. Terwijl de gouverneur van de bank, Georges Janssen, met de regering in Frankrijk verblijft, knopen de Duitsers te Brussel onderhandelingen aan met het oog op de oprichting van een Emissiebank, langswaar de financiële verrichtingen tussen Duitsland en bezet België zullen verlopen. Begin juli 1940 beslist Georges Janssen, met het akkoord van Gutt, naar België terug te keren : "*Dès la conclusion de l'armistice entre la France et l'Allemagne* (20 juni, n.v.d.a.) je m'étais préoccupé de la remise en place en Belgique des éléments de la Banque Nationale de Belgique se trouvant en France, hommes et choses". Janssen ging ervan uit, dat de inmiddels gekreëerde Emissiebank, waaraan de bezetter niet wenste te verzaken, door dezelfde personen moest geleid worden als de Nationale Bank : "L'essentiel est d'adopter la solution qui assure au maximum la continuïté de l'économie belge" (brief G. Janssen aan Galopin, 4 juli 1940). De terugkeer van de Nationale Bank naar België, die bijgevolg haar sociale zetel opnieuw te Brussel zou hebben, betekende de vernietiging van de beslissing van de 15de mei 1940. Het is niet zonder belang hieraan toe te voegen, dat deze nieuwe beslissing genomen werd op een ogenblik dat weliswaar sommige regerings-

(31) *La situation et les opérations de la Banque d'Emission à Bruxelles. Rapport du Comité d'Enquête.* Drukk. Nationale Bank, 1946, 4 vol.

leden reeds eraan dachten de strijd aan de zijde van Engeland voort te zetten, hoewel de meeste ministers in deze periode erg onzeker waren en pogingen deden om vredesonderhandelingen met Duitsland aan te knopen. De komplikaties traden op in de loop van 1941. In juni 1941 had Goffin de inmiddels overleden Georges Janssen als gouverneur van de Nationale Bank (en als voorzitter van de Emissiebank) opgevolgd. Deze nieuwe benoeming viel niet in de smaak van de Belgische regering te Londen, die bij besluitwet van 27 november 1941 reageerde. Zij had Georges Theunis, die in de Verenigde Staten verbleef en reeds regent van de Nationale Bank was, tot gouverneur voor de Belgische bezittingen in het buitenland aangesteld. Dit konflikt had de volgende achtergrond : in de herfst van 1941 spande de Belgische regering te Londen in de Verenigde Staten (Theunis) een proces in tegen de Banque de France, ten einde het Belgische goud dat via deze bank in Duitsland was terechtgekomen te rekupereren (32). De onderzoekskommissie die na de oorlog werd ingesteld stelde dat, "pour mener ce procès à bonne fin, il était nécessaire de soutenir la thèse que le siège et les organes de gestion et de direction de notre Banque Nationale étaient légalement installés à Londres et non point à Bruxelles, en territoire occupé par l'ennemi" (p. 31). Tegelijk was de kommissie echter ook van oordeel, dat deze "thèse était en contradiction avec l'autorisation donnée à Vichy le 6 juillet 1940" (p. 32).

Einde 1941-begin 1942 stuurde Gutt via de heer Bemelmans, direkteur bij de Société Générale, die geregeld in Zwitserland verbleef, een aantal telegrammen die voor Galopin bestemd waren, en hem ook bereikten. In een telegram van 10 januari 1942, dat een antwoord was op een telegram van Galopin, stelde Gutt nadrukkelijk dat de aanstelling van Goffin onwettig was, evenals de "action banque transférant son siège en Belgique par une décision prise en territoire occupé" (p. 37). Gutts telegram was hier wel erg dubbelzinnig : wat bedoelde hij met "bezet gebied" ? En vooral : wie nam de beslissing voor het overbrengen van de sociale zetel van de

(32) Voor de tribulaties rond het Belgische goud, zie : — A. DE JONGHE, *Hitler en het politieke lot van België*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1972, pp. 130-140. — P. KAUCH, "Le vol de l'or de la Banque Nationale par les Nazis", *Tijdschrift voor het Personeel van de Nationale Bank*, januari-februari 1956, pp. 5-17) (Kauch was in 1940 sekretaris van Georges Janssen).

Nationale Bank naar Brussel in juli 1940 ? Voor zover wij weten werd de beslissing door Janssen in Frankrijk met goedkeuring van Gutt genomen. Hoe kon Gutt ze dan onwettig noemen ? Duidelijk is, dat de radikale stellingname van de Belgische regering te Londen m.b.t. de Nationale Bank zeer laat kwam en in het kader viel van een proces, dat wellicht zelf deel uitmaakte van de wil "de remonter le courant" t.a.v. de geallieerden. Deze wil van de Belgische regering te Londen om tegenover de geallieerden met een schone lei te herbeginnen was één van haar belangrijkste bekommernissen, waarover Gutt en Spaak overigens uitvoerig verslag uitbrachten aan in België gebleven vooraanstaanden (o.a. Hannecart).

De uitwisseling van telegrammen tussen Gutt en Galopin (weliswaar door bemiddeling van Bemelmans) houdt trouwens de mogelijkheid in de naoorlogse stelling van de regering te weerleggen als zou het Comité Galopin zich nooit tot de regering te Londen hebben gewend. Het telegram van Gutt van 10 januari 1942 was zoals gezegd een antwoord op een telegram van Galopin van einde december, waarin Galopin de Belgische regering om uitleg over de besluitwet van 27 november 1941 m.b.t. de Nationale Bank verzocht. Galopin vroeg o.m. nadrukkelijk of Goffin dan als gouverneur van de Nationale Bank ontslag moest nemen, vraag waarop Gutt even nadrukkelijk antwoordde, dat Goffin dit inderdaad moest doen. Dit is echter niet gebeurd, omdat Galopin niemand van de betrokken personen, ook Goffin niet, op de hoogte bracht van de inhoud van de telegrammen. Wellicht ligt hier één van de grote geschilpunten die hebben bijgedragen tot de verwijdering tussen Galopin en Londen. Weliswaar trachtte Galopin, gevolg gevend aan de direktieven vanuit Londen, "de mettre la Banque Nationale en veilleuse" (p. 53), maar volgens de onderzoekskommissie van de Emissibank werd hij hierin door niet nader genoemde personen uit de Nationale Bank zelf tegengewerkt.

3. DE KONTINUITEIT VAN DE STRUKTUREN

Dit is een punt waaraan Gillingham zelf een groot belang hecht. Het laatste hoofdstuk van zijn boek is grotendeels aan de voorbereiding van de naoorlogse periode gewijd, en hij laat duidelijk blijken,

dat het denkwerk hiervoor door dezelfde mensen en belangengroepen verricht werd, die vóór en na de oorlog de ekonomische macht in handen hadden. M.i. heeft hij zich op dit punt te eksklusief tot de ekonomische sektor beperkt, en had hij er bv. ook de politieke plannen voor de naoorlog moeten bij betrekken, des te meer omdat hij zelf een direkt verband tussen ekonomische en politieke macht legt. Ik zal hierna trachten Gillingham op enkele punten aan te vullen, maar ik kan voorlopig slechts enkele onderzoeksterreinen aanduiden, omdat de geschiedenis van de naoorlogse periode nog volledig te schrijven is (33).

In zijn werknota van juni 1941 schreef Galopin : "Malgré la répugnance que nous avons éprouvée de tous temps pour les systèmes d'économie dirigée, nous nous voyaons obligés aujourd'hui d'organiser notre économie. Il est d'ailleurs probable que nous devrons conserver cette organisation même pendant la période qui suivra immédiatement la signature de la paix (34). Au surplus, il faut bien reconnaître qu'il n'existe pratiquement plus un seul pays au monde qui vive encore en économie libre. (...) Reconnaissons d'ailleurs que parmi tous les systèmes qui ont vu le jour au cours de ces dernières années, le système allemand est, à tout prendre, celui qui s'est révélé le meilleur. Il n'est pas, en effet, un système improvisé, mais au contraire, il constitue le stade final d'une longue évolution". Eén voorwaarde stelde Galopin echter wel : de Belgische industriëlen moeten de "leviers de commande" zelf in handen houden. Elders in dezelfde nota stelt hij het nog explicieter : "Pendant toute la durée de l'occupation, nous devons veiller à garder notre personnalité intacte. (...) Il faut qu'à l'époque du règlement de la paix, nous ayons maintenu notre entité nationale distincte. *Il y va de l'avenir du pays*". Uit de onderhandelingen die aan de organisatie van de Belgische ekonomie naar Duits model in 1940 voorafgingen, blijkt zeer duidelijk, dat deze organisatie door de leidende industriële kringen zonder verzet aanvaard werd, op voorwaarde dat de nieuwe organismen door Belgen, weliswaar onder toezicht van Duitsers, zouden geleid worden.

(33) J. Gérard-Libois en J. Gotovitch, de auteurs van *l'An 40*, bereiden een gelijkaardig werk over de bevrijding voor, waarin de voorbereiding van de naoorlog ongetwijfeld zal ter sprake komen.
(34) Men zal opmerken dat Galopin niet spreekt over "la libération du territoire". In 1941 scheen zijn voorkeur naar een kompromisvrede uit te gaan.

De Galopin-doktrine behelsde o.m. een nadrukkelijk voorgeschreven ondernemerssolidariteit : bestellingen uit Duitsland moesten zoveel mogelijk, zoniet uitsluitend, langs de bedrijfsgroeperingen verdeeld worden, waarbij alle ondernemingen per bedrijfstak verplicht waren aangesloten, en die in vele gevallen publiekrechterlijke omvormingen waren van de vóór de oorlog bestaande vrije bedrijfsgroeperingen. Dit standpunt ging wezenlijk in tegen het ekonomisch liberalisme, waarop het Comité Central Industriel de Belgique (de voorloper van het naoorlogse VBN, later VBO) zich vóór de oorlog beriep om voorbehoud te maken tegen de korporatieve plannen die door het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat geformuleerd werden. Vóór 1940 dacht het Vlaams Ekonomisch Verbond niet anders dan het CCI. Alleen het katholiek patronaat, verenigd in het Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers (ACVW) en de Association des Patrons et Ingénieurs Catholiques (APIC), aanvaardde verbaal deze vorm van korporatisme, zich beroepend op de encykliek *Quadragesimo Anno* (1931). Ik zeg verbaal, omdat katholieke bedrijfsleiders zich in de praktijk doorgaans richtten naar zuiver liberale stellingnamen. Indien er een kontinuïteit tussen de vooroorlogse en de oorlogsperiode vast te stellen is, dan ligt ze in het feit, dat de Belgische industriëlen tijdens de oorlog, onder de druk van de gewijzigde omstandigheden, principes toepasten waarvoor de plannen reeds vóór de oorlog ook in België bestonden, maar die ze toen nog niet onderschreven. In een na de bevrijding gepubliceerde, maar nog tijdens de oorlog geschreven studie, legde Henri Velge, professor aan de UCL en specialist in beroepsorganisatie uit, dat de oorlog de evolutie naar een georganiseerde ekonomie had *verhaast*, een visie die men ook bij Galopin terugvindt. Tevens legde Velge er de nadruk op, dat de oorlogservaring niet zomaar als een parenthese moest beschouwd worden, maar integendeel als een etappe in een wenselijk geachte evolutie. Hier en daar moesten wel wat scherpe kanten worden afgerond (Velge verzette zich o.m. tegen de autoritaire struktuur van de tijdens de oorlog opgerichte organismen, wat voor de periode waarin hij schreef zeer begrijpelijk is), maar essentieel waren er volgens hem belangrijke lessen uit de oorlogservaring te halen (35).

(35) H. VELGE, *L'organisation professionnelle. Les leçons de la guerre.* Ed. Casterman, Tournai, 1944. De studie verscheen in de Collection "Bâtir", "Collection d'études pour la restauration de la Société chrétienne". Zie o.m. p. 24.

Velge was trouwens zelf een sleutelfiguur in allerlei hervormingsplannen. Vóór de oorlog nam hij deel aan de werkzaamheden van het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat, in 1940 was hij betrokken bij het Studiecentrum Lippens, dat in feite in grote lijnen het werk van het vooroorlogse Studiecentrum voortzette, maar hij maakte tegelijk deel uit van enkele andere studiekommissies, waarin hij o.m., in opdracht van de koning, een projekt tot sociale reorganisatie uitwerkte (36). Het werk van deze studiekommissies zal in belangrijke mate bijdragen tot de voorbereiding en de stichting van de CVP (37). Toen Galopin in 1942 het initiatief nam het reeds verrichte studiewerk te koördineren, lag het voor de hand, dat hij Velge de opdracht zou geven, samen met Leon Bekaert de reeds verrichte studies op sociaal-ekonomisch gebied te koördineren.

Het is jammer dat Gillingham alleen melding maakt van de werkzaamheden van de Société d'Economie Politique, waarin de latere gouverneur van de Société Générale, Max Nokin, in 1942 o.m. pleitte voor het behoud van en de erkenning door de staat als publiekrechterlijke organismen van de tijdens de bezetting ingevoerde bedrijfsgroeperingen (38). Gillingham besteedt echter geen aandacht aan de studies, die ook op sociaal vlak van 1941 af werden verricht, en waarin o.m. de overlegekonomie werd voorbereid. Besprekingen tussen werkgevers en syndikalisten (ook socialisten) leidden in april 1944 tot het opstellen van het *Ontwerp van Akkoord van Sociale Solidariteit*, dat reeds in mei 1944 aan de Belgische regering te Londen werd gestuurd, en dat aan de basis zal liggen van de sociale wetgeving van de regering Van Acker, die overigens zelf aan de bespreking had deelgenomen (39). Het is duidelijk, dat men toen in deze kringen al lang niet meer geloofde, dat Duitsland de oorlog zou winnen. De toenemende invloed van linkse en zelfs revolutionaire doktrines vormt één van de achtergronden van dit "Ontwerp van Ak-

(36) P. DELANDSHEERE & A. OOMS, *op.cit.*, deel I, p. 236.
(37) Zie o.m. M. VAN DEN WIJNGAERT, *Ontstaan en stichting van de CVP-PSCA*, De Nederlandsche Boekhandel - IPOVO, 1976, pp. 13-22.
(38) J. GILLINGHAM, *op.cit.*, p. 169.
(39) Zie o.m. : G. SPITAELS, "A. Van Acker, père de la sécurité sociale en Belgique", *Liber Amicorum Achille Van Acker*, pp. 173-205, en : P. GOLDSCHMIDT, H. FUSS & WATILLON, "Het ontstaan van het Ontwerp van Akkoord van Sociale Solidariteit", *Arbeidsblad*, 1958, pp. 847-882 en 1191-1205.

koord", en bracht de onderhandelaars ertoe een groot belang te hechten aan de syndikale vrijheid, waarvan een groot deel van de werkgevers (vooral het CCI) in 1940 nog het verdwijnen hadden toegejuicht.

De theoreticus Velge wilde nog een stap verder gaan dan het "Ontwerp van Akkoord", en stelde voor, dat de kollektieve arbeidsovereenkomsten door echte arbeidsverdragen zouden vervangen worden. Dit zou als gevolg hebben, dat de klassenstrijd a.h.w. onwettig zou worden verklaard. Wat de industriëlen het meest in "het Duitse systeem" heeft aangetrokken, is ongetwijfeld het feit, *dat de sociale vrede van staatswege gegarandeerd werd.*

In dit verband kan ook nog verwezen worden naar het standpunt, dat het katholieke patronaat (waarvan Velge juridisch raadgever was) bij de spontane stakingen met Volksfrontallures van 1936 innam. Het CCI en het VEV vroegen zich af, of de werkgeversorganisaties zelf ook geen eenheidsfront moesten vormen tegen het front van stakers, aldus een open klassenstrijdpositie innemend. Het katholiek patronaat was daarentegen van oordeel, dat het verstandiger was met de syndikaten kontakt op te nemen en te streven naar klassenverzoening en -solidariteit (40) — een standpunt, dat het na de oorlog gehaald heeft. De katholieke werkgevers reageerden op dezelfde manier tegen het plan van het CCI om in 1940, na de kapitulatie, over te gaan tot een algemene loonsverlaging : volgens het katholiek patronaat was dit een reaktionaire maatregel die enkel blijk gaf van de wens tot het voeren van een proletarisatiepolitiek, die de werkgevers misschien enkel op korte termijn voordeel kon opleveren. Op lange termijn moest, volgens de principes van *Quadragesimo Anno* een aktieve deproletarisatiepolitiek worden gevoerd met het oog op de verzoening van de klassen.

Dat er een zekere kontinuïteit tussen de sociaal-ekonomische machtsstruktuur van België vóór en na de tweede wereldoorlog bestaat, kan niet worden ontkend. Gillingham heeft daar terecht op gewezen. Deze kontinuïteit is echter niet lineair, en het historisch onderzoek is nog lang niet ver genoeg gevorderd om definitief uit te maken waarin ze bestaat. Het is echter een feit, dat de Galopin-doktrine er een belangrijk onderdeel van vormt.

(40) Zie hierover : L. BROUWERS, *Responsables chrétiens d'entreprises*, Bruxelles, UNIAPAC-Belgique, 1975.

Een werkmethode die heel wat materiaal kan bijbrengen voor de behandeling van de "kontinuïteit van de strukturen" is m.i. het opstellen van biografische fiches van sleutelfiguren, die immers in alle omstandigheden ten minste een aanwezigheidspolitiek voeren. Zo'n sleutelfiguur is de Westvlaamse katholieke industrieel Leon Bekaert. Aan de diverse funkties en rollen die hij achtereenvolgens tijdens de tweede wereldoorlog heeft vervuld, kan men de vormen die deze aanwezigheidspolitiek aannam a.h.w. aflezen :
In 1940 was Bekaert :

- "lid" van het "Comité Galopin" op aanraden van Spaak en Gutt;
- lid van het Studiecentrum Lippens (41);
- door het Hof voorgedragen als kommisaris-generaal voor de administratie, die het kollege van sekretarissen-generaal zou voorzitten en als zijn woordvoerder tegenover de bezettende overheid zou optreden (deze kandidatuur werd door het Militair Bestuur afgewezen);
- kandidaat voorzitter van Winterhulp (eveneens afgewezen);
- leider van de Hoofdgroepeering Metaalverwerkende Nijverheid in de nieuwe ordening van de ekonomie;
- voorzitter van de Union des Tréfileries et des Clouteries de Belgique (UTCB) en van het Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers (ACVW); als industrieel nauw verbonden met de staalreus Ougrée-Marihaye (De Launoit);
- door de koning voorzien als leider van de Ekonomische Raad, waarvan Leopold te Berchtesgaden (19 november 1940) de oprichting aan Hitler had voorgesteld (42);

en doet hij in 1940 enkele stappen in de richting van het Verdinaso, waarvan hij wellicht verwachtte dat het deel zou hebben aan de machtsuitoefening.

Een aantal van deze funkties en rollen vallen met de loop van de oorlogsjaren weg; Bekaert blijft echter "lid" van het "Comité Galopin", voorzitter van de UTCB en van het ACVW, en leider van zijn Hoofdgroepering. Dit zijn de konstanten. De variabelen zijn eerder van politiek-konkunkturele aard : het Studiecentrum Lippens werkt niet meer na 1941, en het Verdinaso is na januari 1941 uiteengevallen (op dat ogenblik achtte Bekaert het reeds niet meer opportuun

(41) Voor nadere informatie hierover, zie : *L'An 40*, pp. 207-210.
(42) L. BROUWERS, *op.cit.*, p. 387.

met deze beweging scheep te gaan). Van einde 1941-begin 1942 af vindt men Bekaert echter terug in organismen, die duidelijk op een geallieerde overwinning mikken : het Comité Gille (de officieuze vertegenwoordiging van de regering-Pierlot in België, waaruit enkele naoorlogse ministers zullen voortkomen) en het comité van onderhandelaars die het Ontwerp van Akkoord van Sociale Solidariteit voorbereiden. In sommige katholieke kringen werd zijn naam in 1943 vooropgezet als toekomstig eerste-minister (43). Bekaert werd nooit eerste-minister, maar hij werd wel voorzitter van het Verbond van de Belgische Nijverheid (VBN) op het ogenblik dat August Cool voorzitter was van het ACV. Cool was eveneens betrokken geweest bij de onderhandelingen met het oog op het "Ontwerp van Akkoord". Onder de leiding van deze beide mannen werd een politiek van sociale vrede nagestreefd, die vaak nu nog als model wordt gesteld door sommige kristelijke kringen. Het is zonder meer duidelijk, dat Bekaert als voorzitter van het VBN over mogelijkheden beschikte om invloed uit te oefenen op het Belgisch openbaar leven, die hij niet had kunnen exploiteren indien hij eerste-minister was geworden.

Ik hoop met dit voorbeeld te hebben aangeduid, dat de kontinuïteit van de machtsstrukturen geen eenduidig lineair proces is, *zeker niet wanneer er zich een oorlog voordoet waardoor de machtsbalans kan gewijzigd worden.* Eén voorbeeld volstaat uiteraard niet om deze hypothese ook te *bewijzen.*

4. EKONOMISCHE KOLLABORATIE EN REPRESSIE

Men hoort vaak stellen dat het ekonomisch leven in België lam zou gelegen hebben, indien de Krijgsauditoraten de ekonomische kollaboratie met dezelfde maat als de politieke kollaboratie hadden gemeten. Binnen de logika van dit ekonomisch systeem, en rekening houdend met de kontinuïteit van de machtsstrukturen, lijkt dit een juiste konklusie. Men onderstreept veel te weinig dat de bevrijding van België in 1944 niet enkel het wegvegen van de bezetting betekende, maar ook, en voor sommigen misschien vooral, het herstel van

(43) P. DE LANDSHEERE & A. OOMS, *op.cit.*, deel III, p. 373.

het "ancien régime" waaraan de nodige wijzigigingen zouden worden aangebracht.

Theoretisch had een naoorlogse regering, waarin ook socialisten en een tijdlang zelfs kommunisten zetelden, van de repressie van de ekonomische kollaboratie gebruik kunnen maken om vérgaande nationalisaties door te voeren. De vraag is of deze regering zulks wenste, of de linkse elementen erin dit wensten en, indien ze dit wensten, of hun macht kon opwegen tegen de invloed van de restauratieve krachten. In sommige kringen werd over nationalisatie van bepaalde sektoren gesproken, maar de kansen voor deze optiek waren zeer gering. De ganse geest van het "Ontwerp van Akkoord van Sociale Solidariteit" wees in een totaal andere richting, en het "spook van het kommunisme" dwaalde in te veel geesten rond om grondige ekonomische struktuurhervormingen mogelijk te maken. Men mag bv. niet uit het oog verliezen, dat de "ordehandhaving" één van de belangrijkste doeleinden was van het Geheim Leger en van de rechtse verzetsorganisaties, en dat de Britten bij de eerste kreten "Demany au pouvoir" vastbesloten ingrepen.

Overigens was het "Comité Galopin" tijdens de oorlog verstandig genoeg geweest om een wissel op de toekomst te nemen. In zijn werknota van juli 1940 schreef Galopin reeds m.b.t. de levering van semi-militaire goederen : "Les fournitures à faire devront être réparties entre toutes les entreprises intéressées, au prorata de leur importance économique. Outre que cette façon d'opérer cadre avec les intentions de l'occupant en matière d'organisation de l'industrie belge, *elle permettra d'éviter des controverses sur l'attitude patriotique des dirigeants, controverses qui naîtraient nécessairement de l'action isolée ou autonome de telle ou telle entreprise*" (pp. 8-9). Deze ondernemerssolidariteit legde een kollektieve verantwoordelijkheid vast, waarmee men tijdens de repressie moeilijk geen rekening kon houden. Indien men de zaken scherp wilde stellen, zou men kunnen zeggen dat Galopin cs. ervoor gezorgd hadden dat elk bedrijf in een zekere mate bij leveringen aan de bezetter betrokken was, en dat alle bedrijven zich ongeveer in hetzelfde schuitje bevonden. In een nota die van na de oorlog dateert werd m.b.t. de werkgeverssolidariteit gesteld : "Les décisions concernant le travail sont délibérées entre chefs d'industries intéressés, la majorité se ralliant toujours à l'opinion du 'plus résistant' même minoritaire" (44).

(44) "Directives relatives à la vie économique, données par M. Galopin en juin-

Een zeer mooi voorbeeld in dit verband is de weigering van Ougrée-Marihaye om in 1941 wapenonderdelen te leveren, en de reaktie van de S.A. John Cockerill daarop, die een gelijkaardige bestelling had ontvangen, en waarvan Galopin voorzitter was. In een uitvoerige brief aan baron de Launoit zette Galopin de redenen uiteen waarom hij het voorbeeld van zijn konkurrent zou volgen (45). Zijn hele argumentatie ging terug op de Galopin-doktrine, maar men kan geredelijk vermoeden dat bij Galopin ook de bekommernis speelde over de gevolgen die het aanvaarden van zijn kant van de bestelling bij de repressie kon hebben. Indien Cockerill de bestelling wel en Ougrée ze niet uitvoerde, werd niet alleen het patronaal front verbroken, maar gaf Galopin zijn konkurrent de gelegenheid zich patriotischer voor te doen dan hij zelf. Overigens werd de bestelling langs allerlei omwegen en kamouflages toch uitgevoerd, maar dan zo, dat elke verantwoordelijkheid van de Beligische bedrijven miniem leek (46).

Op verschillende tijdstippen namen Belgische industriëlen ook op andere manieren een wissel op de toekomst. Bereid om voort aan Duitsland te leveren (ook wapens of onderdelen ervan), maar tevens bezorgd om de gevolgen van deze leveringen na de oorlog, slaagden sommige industriëlen erin hun bedrijf door de bezetter te laten in beslag nemen, of drongen ze zelf aan op de aanstelling van een Duitse kommissaris-beheerder, waardoor ze zelf van de verantwoordelijkheid ontslagen werden (47). Het is een volkomen begrijpelijke houding.

BESLUIT

De houding van de Belgische industriëlen enkel benaderen vanuit de vraag "hebben ze al dan niet ekonomisch gekollaboreerd" leidt noodzakelijkerwijze tot een ongenuanceerde en foutieve voorstelling van zaken. Men kan het gedrag van de Belgische industriëlen in de

juillet 1940, d'après le mandat que lui en avait été donné par le gouvernement, 21 septembre 1944", in : *Recueil*, p. 333.

(45) NCWO II, *Papieren de Launoit.*

(46) Zie o.m. : J. GILLINGHAM, *op.cit.*, pp. 150-151.

(47) Zie o.m. het *Aktiviteitsverslag van het Militair Bestuur over maart 1944.*

periode 1940-1944 niet beoordelen of zelfs niet begrijpen wanneer men het uit zijn hisotirsche kontekst isoleert. Kollaboratie, verzet (en daartussen attentisme) zijn drie mogelijke houdingen tegenover een bezetting. Zij kunnen tegelijk bij dezelfde persoon (of groep) op verschillende tijdstippen of verschillende niveaus aanwezig zijn. Veel hangt af van de belangensituatie van de persoon of groep die men onderzoekt, van hun reële macht en van eventuele nieuwe machtsaspiraties. *Wie bij een Duitse nederlaag veel te verliezen had aan vóór de oorlog verworven macht en invloed* — en dat was voor de grote Belgische industriëlen zeker het geval — *stortte zich niet hals over kop in onvoorwaardelijke en onberedeneerde kollaboratie.* Dit geldt trouwens niet alleen voor industriëlen, maar ook voor politici.

De centrale vraag is niet : heeft de Belgische industrie gekollaboreerd met de bezetter ? — maar wel : welke mogelijke houdingen boden zich in de gegeven omstandigheden aan de industriëlen aan, en op grond van welke motieven (reële en ideologische) hebben zij voor één of verscheidene houdingen geopteerd ? Men moet zich hierbij zoveel mogelijk hoeden voor een idealistische benadering. Natuurlijk was het in principe mogelijk de industriële aktiviteit in 1940 niet te hervatten, zoals tijdens WO I was gebeurd, maar men moet zich daarbij onmiddellijk de vraag stellen of dit in de logika lag van het ekonomisch systeem van de periode. Afgezien van humanitaire argumenten (voedselbevoorrading, beletten van deportatie van arbeiders) die naast hun reële waarde ook een zekere demagogische dimensie konden hebben, speelde bij de industriëlen precies het voorbeeld van de periode na 1918 een grote rol : tengevolge van het stopzetten van de industriële aktiviteit was het Belgisch produktieapparaat fel verouderd en geraakte België achterop in de industriële wedloop. Bijgevolg moet men, veeleer dan individuele gedragingen en individuele leveringen e.d., de *mechanismen* onderzoeken die aan de basis liggen van deze konkrete feiten. Het spreekt vanzelf, dat men deze feiten daarvoor eerst moet kennen.

Vanuit deze optiek gezien, ben ik van oordeel dat het recente boek van Gillingham niet van een zekere eenzijdigheid is vrij te pleiten. Op vele plaatsen maakt hij overhaaste konklusies, die door te weinig feitenonderzoek worden gestaafd. Het werk is niettemin een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van de Belgische ekonomie in oorlogstijd. M.i., en ik ben hierin zeker niet alleen, blijft het onder de verwachtingen die men erin had gesteld, en die de titel trouwens oproept. Hij biedt echter wel een referentiekader voor verder onder-

zoek, dat noodzakelijk blijft, en dat het werk van Gillingham wellicht op vele punten zal relativeren.

Ten slotte nog dit : *Belgian Business in the Nazi New Order* is een eerste poging om het gedrag van de Belgische industrie in oorlogstijd te verklaren. Het veroont heel wat gebreken, o.m. omdat Gillingham als Amerikaan een aantal specifiek Belgische toestanden niet voldoende kende. Kritiek op het werk zal dus niet uitblijven. Anderzijds moet men de vraag stellen waarom juist een Amerikaan met een eerste poging tot globale situering van de Belgische ekonomie in oorlogstijd moet voor de dag komen. Durven de Belgische historici het onderwerp niet aan ? Het is ongetwijfeld zo, dat nog te veel informatie achter de muren van het wettelijk en gerechtelijk stilzwijgen opgestapeld ligt, maar is dit een reden om zelf het stilzwijgen te bewaren ? Het werk van Gillingham moet niet met een zachte hand worden aangepakt omdat het een eerste poging is vanwege een buitenlander, maar mag het bij de Belgische historici a.u.b. ook wat zelfkritiek veroorzaken en hen tot onderzoek op Gillinghams terrein aansporen ? Indien het werk van Gillingham en de publikatie ervan door de verdienstelijke Jan Dhondt-Stichting te Gent dit tot gevolg zou hebben, dan zouden vele kleine en grotere zonden Gillingham rustig kunnen vergeven worden.

Etienne Verhoeyen, Bergestraat 9, 1980 Tervuren
januari 1978